

Magdalena Kardach

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska

magdalena.kardach@amu.edu.pl • <https://orcid.org/0000-0002-1575-8653>

Jacek Kowalewski

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

jacek.kowalewski@uwm.edu.pl • <https://orcid.org/0000-0002-5422-2261>

Cmentarze rodowe Prus Wschodnich w perspektywie antropologii historycznej. Założenia realizowanego projektu badawczego¹

Family Cemeteries of East Prussia in the Perspective of Historical Anthropology: on the Research Project Concept

Familienfriedhöfe Ostpreußens aus der Perspektive der historischen Anthropologie. Annahmen des durchgeführten Forschungsprojekts

Słowa kluczowe: krajobraz kulturowy, antropologia historyczna, cmentarz rodowy, Prusy Wschodnie, semantyka historyczna

Keywords: cultural landscape, historical anthropology, family cemetery, East Prussia, historical semantics

Schlüsselwörter: Kulturlandschaft, historische Anthropologie, Familienfriedhof, Ostpreußen, historische Semantik

STRESZCZENIE

Artykuł prezentuje główne założenia badań historycznych cmentarzy, które wiążą koncepcje z zakresu badań nad krajobrazem kulturowym oraz studia nad historyczną semantyką ele-

¹ Tekst prezentuje założenia badawcze projektu realizowanego w ramach grantu Narodowego Centrum Nauki nr 2019/35/B/HS3/03035, pt. „Ideologiczne wymiary krajobrazu kulturowego. Semantyka cmentarzy rodowych Prus Wschodnich w świetle źródeł literackich i nieliterackich od XIX do połowy XX wieku”. Publikacja zawiera główne tezy odczytu wygłoszonego podczas I Interdyscyplinarnego Kongresu Badań nad Cmentarzami, który odbył się w dniach 20–21 X 2022 r. na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.

mentów współczesnego dziedzictwa materialnego. Testowanym krajobrazem kulturowym, polem empirycznym prezentowanych badań jest wchodzące w skład ziem Polski północno-wschodniej terytorium dawnych Prus Wschodnich, zaś centralnym, analizowanym znaczeniowo jego elementem – cmentarze rodowe zakładane w okresie od początku XIX wieku, po kres prowincji w 1945 roku. Tak zaprojektowane badania łączą analizę empiryczną elementów dziedzictwa materialnego regionu z rekonstrukcją pierwotnych wyobrażeń społecznych, sieci kulturowo-historycznych znaczeń współtworzących w przeszłości interpretacyjny model cmentarzy jako elementów krajobrazu kulturowego i zarazem pierwotny model dla ich kreowania w stosownych historycznych aranżacjach. Kluczowe dla innowacyjności proponowanego ujęcia jest kulturowe ugruntowanie tematu badań, oparte na antropologicznym rozumieniu kategorii kultury jako rzeczywistości myślowej (sieci historycznie kształtowanych znaczeń).

ABSTRACT

The article presents the main assumptions of historical studies of cemeteries, which combine cultural landscape studies and historical semantics of contemporary material heritage. The tested cultural landscape is the territory of former East Prussia, which is today a part of the lands of north-eastern Poland. The central analyzed objects are family cemeteries established in the period from the beginning of the 19th century to the end of existence East Prussia in 1945. These studies combine empirical analysis of the material heritage elements of the region with the reconstruction of original social images, networks of cultural-historical meanings that creates the interpretative model of cemeteries as elements of the cultural landscape and, at the same time, the original model for their creation in appropriate historical arrangements. The innovation of the proposed approach is the cultural consolidation of the research topic, based on the anthropological understanding of the category of culture as a thought reality (a network of historically shaped meanings).

ZUSAMMENFASSUNG

Der Artikel stellt die wichtigsten Grundlagen der historischen Friedhofsforschung dar, die Konzepte aus dem Bereich der Kulturlandschaftsforschung und Studien über die historische Semantik von Elementen des gegenwärtigen materiellen Erbes verbinden. Die untersuchte Kulturlandschaft, das empirische Feld der vorgestellten Forschungen ist das Gebiet des ehemaligen Ostpreußens, das zum Gebiet des Nordostpolens gehört und sein haupt Bedeutungsanalysierteselement sind Familienfriedhöfe, die seit dem Anfang des 19. Jahrhunderts bis zum Provinzende im 1945 angelegt wurden. Die so konzipierten Forschungen verbinden die empirische Analyse der Elemente des materiellen Regionserbes mit der Rekonstruktion der ursprünglichen, sozialen Vorstellungen, Netzwerken der kulturhistorischen Bedeutungen, die in der Vergangenheit das Interpretationsmodell der Friedhöfe, als Elemente der Kulturlandschaft und gleichzeitig das ursprüngliche Modell für deren Schaffung in entsprechenden historischen Arrangements mitgestalten.

Współczesne studia nad krajobrazem wpisują się w pole niekonwencjonalnych nieklasycznych badań historycznych, gdyż w ich najnowszych nurtach postuluje się prowadzenie kulturowych studiów nad krajobrazem a nawet kulturowych studiów krajobrazowych, które miałyby być realizowane w obszarze aktualnego namysłu nad kulturą². Takie podejście otwiera pole dla historycznych badań kulturowych,

² B. Frydryczak, M. Ciesielski, *Krajobraz kulturowy. Wprowadzenie*, w: *Krajobraz kulturowy*, red. B. Frydryczak, M. Ciesielski. Poznań 2014, s. 7-14.

w których terażniejszość i przeszłość pozostają bezpośrednio w relacji zwrotnej. W niniejszym tekście chcielibyśmy przedstawić założenia teoretyczne realizowanego aktualnie projektu badawczego, który w skonkretyzowanej problemowo formie wychodzi naprzeciw wskazanym wyżej ideom przewodnim.

Perspektywa krajobrazu kulturowego wzbudza coraz większe zainteresowanie polskiej humanistyki³. Kluczowa dlań kategoria czytania krajobrazu kulturowego rozumiana jest jako proces, w którym relacja z przestrzenią polega na odkrywaniu w niej tropów różnorodnych historycznych światów wyobrażonych. Tak rozumiany krajobraz kulturowy jest zatem przestrzenią deszyfrowania palimpsestu minionych oddziaływań, w którym rolę podstawową odgrywają trzy czynniki: krajobraz przyrodniczy, dziedzictwo materialne oraz sieć historycznych, kulturowo definiowanych znaczeń. Te ostatnie, zamykane w słowniku nauk humanistycznych w ramy kategorii pamięci kulturowej, zdeponowane są w różnorodnych dyskursach, między innymi, w dyskursie dawnej historycznej literatury, biografistyki, filozofii, polityki, religii, sztuk plastycznych, wiedzy potocznej. W tym sensie czytanie krajobrazu kulturowego to odczytywanie i interpretacja historii na podstawie symboli i elementów charakterystycznych dla konkretnego krajobrazu kulturowego; ważna jest przy tym świadomość, że „zachowane w krajobrazie materialne świadectwa należy najpierw rozpoznać/zidentyfikować, aby później umieć je zinterpretować”⁴.

Powyższe idee legły u podstaw sformułowania projektu badań, w którym powiązane zostały koncepcje z zakresu badań nad krajobrazem kulturowym oraz studia nad historyczną semantyką elementów współczesnego dziedzictwa materialnego. Testowanym krajobrazem kulturowym, polem empirycznym tak zaprojektowanego badania ma być, wchodzące w skład ziem Polski północno-wschodniej, terytorium dawnych Prus Wschodnich, zaś centralnym, analizowanym znaczeniowo jego elementem – cmentarze rodowe aranżowane i przekształcane w okresie od początku XIX wieku, aż do kresu byłej prowincji w 1945 roku (pod pojęciem cmentarzy rodowych rozumiemy cmentarze zakładane zarówno przez rody arystokratyczne jak i dawnych właścicieli ziemskich wywodzących się najczęściej ze zamożnego niemieckiego mieszczaństwa).

Wybór obszaru badań nie jest przypadkowy. Krajobraz kulturowy Polski północno-wschodniej cechuje się niezwykłą kulturową heterogenicznością i historyczną wielowarstwowością, co stanowi znaczący atut w prowadzonych aktualnie badaniach.

³ M. Kardach, *Literatura a polityka kulturalna w Prusach Wschodnich w latach 1933–1945. Krajobraz kulturowy i symboliczny a relacje centrum – peryferie*, Poznań 2018; *Krajobrazy kulturowe. Sposoby konstruowania i narracje*, red. R. Traba, V. Julkowska, T. Strykiewicz, Poznań 2017; *Krajobrazy. Antologia tekstów*, red. B. Frydryczak, D. Angutek, Poznań 2014; D. Angutek, *Kulturowe wymiary krajobrazu. Antropologiczne studium recepcji przyrody na prowincji: od teorii do empirii*, Poznań 2013; B. Frydryczak, *Krajobraz. Od estetyki the picturesque do doświadczenia topograficznego*, Poznań 2013.

⁴ R. Traba, *Krajobraz kulturowy: strategie badawcze i interpretacje. Uwagi wstępne*, w: *Krajobrazy kulturowe...*, s. 13.

Przyjęta w projekcie szeroka perspektywa czasowa pozwala na uchwycenie dynamiki i kierunków przemian zachodzących w treściach ideologicznych (ideologię traktujemy jako synonim „poglądu na świat”) definiujących składniki rekonstruowanego historycznego krajobrazu kulturowego. Badamy zatem przejście od romantycznego do historycyistycznego wzorca interpretacyjnego, aż po finalne akordy narodowo-socjalistyczne głoszone w okresie III Rzeszy. Tak projektowane badania łączyć mają analizę empiryczną elementów dziedzictwa materialnego regionu (wraz z terenową identyfikacją, analizą i zadokumentowaniem zanikających w szybkim tempie pozostałości cmentarzy rodowych) z rekonstrukcją pierwotnych wyobrażeń społecznych, sieci kulturowo-historycznych znaczeń współtworzących pierwotnie – parafrazując myśl Clifforda Geertza – interpretacyjny model cmentarzy jako elementów krajobrazu kulturowego i zarazem pierwotny model dla ich kreowania w stosownej historycznie aranżacji⁵.

Przy takich założeniach projekt ma na celu:

- odtworzenie programów przestrzenno-kompozycyjnych wschodniopruskich cmentarzy rodowych znajdujących się na obszarze północno-wschodniej Polski;
- rekonstrukcję kontekstów ideologicznych (schematów wyobrazeniowych) modelujących od XIX do połowy XX wieku zakładanie i postrzeganie cmentarzy rodowych we wschodniopruskim krajobrazie kulturowym;
- zdefiniowanie i zrozumienie specyfiki wielowarstwowej, wielokulturowej spuścizny materialnej ziem Polski północno-wschodniej, jej wymowy historycznej oraz znaczenia dla współczesnej kultury i społeczeństwa polskiego.

W praktyce oznacza to:

- przeprowadzenie kompleksowego rozpoznania pozostałości cmentarzy rodowych wraz z badaniami kompozycyjnymi tych założeń w warstwie organizacji przestrzennej i krajobrazowej;
- analizę tekstów kultury wschodniopruskiej i ogólnoniemieckiej – źródeł literackich i nieliterackich powstających i obiegających prowincję od XIX do połowy XX wieku – obrazujących i kształtujących społeczne wyobrażenia na temat znaczenia krajobrazu wschodniopruskiego i aranżacji jego elementów;
- zdekodowanie i ewaluację semantyki cmentarzy rodowych jako historycznych elementów współczesnego krajobrazu kulturowego w planie zrekonstruowanych interpretacyjnie wyobrażeń ich pierwotnych twórców.

Niniejszy projekt zainicjowany został w celu powiązania antropologów historycznych z doświadczeniem archeologicznym, historyków kultury i kulturoznawczo ukierunkowanych literaturoznawców we współpracy z historykami, historykami

⁵ C. Geertz, *Interpretacja kultur: wybrane eseje*, Kraków 2005; idem, *Wiedza lokalna: dalsze eseje z zakresu antropologii interpretatywnej*, Kraków 2005.

sztuki oraz architektami krajobrazu specjalizującymi się w badaniach kompozycyjno-przestrzennych dawnych cmentarzy. Tak zaplanowany interdyscyplinarny zespół ekspertów działających w ramach spójnej metodologii badań historycznych stanowi wyjątek w dotychczasowej praktyce naukowej związanej z badaniami dawnych cmentarzy. Fundamentem projektu jest perspektywa oparta na kategorii krajobrazu kulturowego i antropologicznie rozumianej kategorii kultury. Łączy ona optyki analityczne traktowane do tej pory w sposób rozdzielny.

Dotychczasowy brak integracji wspomnianych perspektyw badawczych wywoływał określone skutki w osiągniętych wynikach badań: analizy kulturowe dzieł praktyk pogrzebowych cechowały się brakiem empirycznego konkretności, a więc osadzenia w uchwytym, skonkretyzowanym krajobrazie o swoistych, historycznie ukształtowanych granicach i cechach. Z kolei klasyczne opracowania cmentarzy ograniczały się na ogół do pozbawionych kontekstu kulturowego opisów danych obserwacyjnych czynionych z perspektywy pól specjalizacyjnych poszczególnych badaczy: konserwatorów zabytków, historyków sztuki, klasycznych historyków regionalnych, archeologów, czy botaników. Pomijanie kompozycyjno-przestrzennego charakteru założeń cmentarnych, partykularne, nie zaś strukturalne ich rozumienie oraz pomijanie towarzyszących im pierwotnie wyobrażeń społecznych to podstawowe zaniedbania dotychczasowych podejść badawczych. Niniejszy projekt ma na celu wypełnienie powyższych luk.

Kluczowe dla innowacyjności proponowanego ujęcia jest kulturowe ugruntowanie tematu badań, oparte na antropologicznym rozumieniu kategorii kultury jako rzeczywistości myślowej (sieci historycznie kształtowanych znaczeń). Zgodzić należy się z opinią Denisa Cosgrove'a, wybitnego specjalisty w zakresie badań kulturowych nad krajobrazem, który w swej znanej pracy *Social Formation and Symbolic Landscape* przekonywał, że krajobraz nie jest po prostu światem, który postrzegamy, lecz jest konstrukcją, kompozycją, sposobem postrzegania świata, a więc jest w pełni wytworem kulturowym⁶. Jako taki podlega mechanizmom semiotycznym właściwym dla kultury, a kluczowe dla jego właściwego zrozumienia są sensy i znaczenia określające jego wymiar symboliczny. By współczesne relikty dawnych krajobrazów ponownie przemówiły, poza opisem fizykalnym, niezbędna jest ingerencja dyscyplin badających dzieje antropologicznie rozumianej kultury w jej skonkretyzowanym i kontekstualnie usytuowanym wymiarze. Jedynie w ten sposób możliwe jest połączenie tego, co empirycznie rejestrowane, z tym, co przynależy do opisu mentalnego (opis fizykalny – opis mentalny rozumiemy zgodnie z wykładnią Anny Pałubickiej⁷).

⁶ D.E. Cosgrove, *Social Formation and Symbolic Landscape*, London 1985.

⁷ A. Pałubicka, *Archeologia jako nauka historyczna o kulturze. O badaniu formy i funkcji znalezisk archeologicznych*, w: *Archeologia w teorii i w praktyce*, red. A. Buko, P. Urbańczyk, Warszawa 2000, s. 75–86.

Proponowane przez nas historyczne studia kulturowe krajobrazu poszerzają spektrum problemów powiązanych z badaniami elementów krajobrazu kulturowego, zwracając się w stronę badań nad przestrzenią i miejscem, wyrażanej w krajobrazie kulturowym tożsamości, relacji dominacji i władzy, reprezentacji rzeczywistości, wizualności i percepcji zmysłowej. Krajobraz kulturowy wraz z tworzącymi go elementami staje się w ten sposób tekstem, w którym zapisane są minione kulturowe tożsamości miejsca i zamieszkujących daną przestrzeń ludzi. To swoista matryca, na której swoje piętno wyciskają zbiorowe wyobrażenia. Ich zdekodowanie wymaga jednak odwołania do właściwych „słowników” kulturowych.

W kontekście prezentowanego projektu badań warto podkreślić, że wizja krajobrazu jako tworu duchowego o walorze ideologicznym nie jest wyłącznie projekcją współczesnych nauk o kulturze, ale była również elementem świadomości niemieckich elit działających w zajmującym nas okresie historycznym. Dość przywołać za świadectwo idee niemieckiego filozofa i socjologa Georga Simmela, który na przełomie XIX i XX wieku przekonywał, że: „krajobraz jest [...] tworem duchowym, [...] żyje tylko dzięki jednoczącej sile duszy, jako wymykający się porównaniom mechanicznym splot tego, co dane, i tego, co jest naszą kreacją”⁸. Fascynacje estetyczno-mitycznym krajobrazem – bardzo wyraźnie obserwowalne na poziomie dyskursywnym we wschodniopruskich tekstach literackich zajmującej nas epoki – oparte były na przekonaniu, że krajobraz jest kluczowym wyróżnikiem, matrycą etniczno-regionalno-narodowego utożsamiania się z prowincją Prus Wschodnich. Jednocześnie krzewiciele tożsamości wschodniopruskiej rozumieli wschodniopruskie „ikony, swoiste weduty krajobrazowe” – jak zauważył Hubert Orłowski⁹ – jako część „planowych i świadomych działań narodowej wspólnoty, które miały przysporzyć temu krajobrazowi «niemieckiej duszy»”¹⁰. W piśmiennictwie wschodniopruskim krajobraz przejął wręcz funkcję fundatorsko-założycielską mitu *Ostpreussen*. Omawiany projekt zakłada próbę powiązania zmitologizowanej tożsamości z jej znakową materializacją – czyniąc to na skonkretyzowanym przykładzie wschodniopruskich cmentarzy rodowych. Chodzi przy tym o zbadanie, w jakim zakresie krajobraz wraz z tworzącymi go składnikami – jako twór mentalny – podatny jest na zmieniające się historycznie wspólnotowe światopoglądy. Zbadanie materialnych inscenizacji oraz ich przekształceń pod wpływem zmieniających się ideologii to zasadniczy cel badawczy realizowanego aktualnie projektu.

Dotychczasowe badania cmentarzy wschodniopruskich prowadzone były w trybie dekontekstualizującym i ahistorycznym, w którym pomijane były pierwotne

⁸ G. Simmel, *Most i drzwi. Wybór esejów*, Warszawa 2006, s. 303.

⁹ H. Orłowski, *Za górami, za lasami... O niemieckiej literaturze Prus Wschodnich*, Olsztyn 2003, s. 12.

¹⁰ H. Orłowski, R. Żytyniec, *Wstęp*, w: *Prusy Wschodnie. Wspólnota wyobrażona*, red. R. Żytyniec, H. Orłowski, Poznań 2019, s. 24.

znaczenia tych obiektów czytelne w szerszym kontekście odniesień kulturowych epoki. Zastosowanie kategorii krajobrazu kulturowego odwołującej się do antropologicznego rozumienia kultury (kultura jako sieć historycznie kształtowanych znaczeń) pozwala wyjść poza granice aktualnych rozpoznań i przełamać ograniczenia dotychczasowych stylów myślenia. W naszych badaniach ukazujemy, że aranżacje przestrzenne cmentarzy rodowych były znakiem przynależności do elitarnej warstwy o określonych aspiracjach społecznych, hołdującej własnym zbiorowym mitom pochodzenia i władzy. W tym sensie wschodniopruskie cmentarze były wytworem kultury i nadawały specyficzny charakter krajobrazowi kulturowemu swej epoki, stanowiły istotną składową tego krajobrazu cechującą się zróżnicowaną symboliką zależną od dynamiki zachodzących zmian kulturowych, mód i poglądów.

Zrozumienie znaków inscenizowanej i utrwalanej pamięci kulturowej w ramach mitologizowanego krajobrazu kulturowego wymaga podejścia integralnego, w którym wysiłek badań empirycznych dostarczających historycznego konkrety powiązany zostanie z rekonstrukcją interpretacyjną towarzyszących mu hipotetycznie kontekstów znaczeniowych. Projektowane w tym względzie badania kulturowe opierać się muszą na stosownym materiale źródłowym, gdyż cechująca kulturę europejską od końca XVIII wieku rozpowszechnienie dyskursu na temat śmierci rozsadziła tradycyjne ramy w jakich wyrażała się w tej kwestii zbiorowa religijna wyobraźnia. Ponieważ od XIX wieku śmierć i aranżacja towarzyszących jej praktyk stały się okazją do komunikowania wartości i znaczeń wykraczających poza klasyczne wykładnie religijne, w badaniu znaczeń praktyk pogrzebowych trzeba sięgnąć do źródeł nieklasycznych dla badań stricte historycznych: przedstawień artystycznych, tekstów literackich, ale także źródeł pozaliterackich, związanych zwłaszcza z wszelkiego typu ideologiami wypierającymi religijne wykładnie praktyk pogrzebowych. Jako uzasadnienie literaturoznawczego „wyczulenia” projektu warto przywołać słowa wybitnego historyka francuskiego Michela Vovelle celnie wskazującego, że: „pewne formy dyskursu o śmierci – w literaturze i sztuce – mogą zarejestrować z czułością elektroskopu drgania wrażliwości zbiorowej, która ulega swoistym modom”¹¹. W innym kontekście badacz ten podkreślał też ważną dla wyboru pola naszych badań myśl: „co nowe, przejawia się najczęściej w grupach panujących, tam wyraża się najbardziej wyczulona na koniunkturę wrażliwość”¹².

Tak zaprojektowane badania realizują ideał integralnych studiów kontekstowych, ukazujących zajmujące nas zjawisko w jego realiach materialnych i ideologicznych. Systemowość i strukturalność perspektywy badawczej wyraża się z kolei w zamiarze uchwycenia cmentarzy rodowych w ich rekonstruowanych relacjach

¹¹ M. Vovelle, *Historia ludzi w zwierciadle śmierci*, w: *Wymiary śmierci*, red. S. Rosiek, D. Dmochowska, T. Swoboda, Gdańsk 2010, s. 37.

¹² *Ibidem*, s. 41.

z innymi elementami krajobrazu kulturowego – w powiązaniu z organizacją przestrzenną majątków ziemskich i wsi, z cmentarzami parafialnymi, kościołami, traktami komunikacyjnymi i innymi znaczącymi elementami antropogenicznymi pierwotnego terenu. Droga, którą przyjmujemy jako wyznacznik metodologiczny projektu jest drogą antropologii historycznej i humanistycznej historii „kultury materialnej”¹³. W nieco zbliżonym kierunku zmierzały niegdyś badania cmentarzy i pomników wojennych prowadzone przez uczonych niemieckich. Wspomnieć można w tym względzie studia G.L. Mossego oraz R. Kosellecka i M. Jeismanna, interpretujących społeczne role pomników i cmentarzy z okresu I wojny światowej w kreowaniu emocjonalnego związku z narodem i ziemią ojczystą¹⁴. Tych studiów nie prowadzono jednak w planie proponowanej przez nas kategorii antropologicznie rozumianego krajobrazu kulturowego, który byłby deszyfrowany za pomocą rekonstruowanych dyskursywnych figur regionalnych i narodowych wyobrażeń. W tym wymiarze proponowany program badawczy jest potencjalnie ożywczy zarówno dla polskiej jak i zagranicznej metodologii badań krajobrazu kulturowego.

BIBLIOGRAFIA

Opracowania

- Angutek D., *Kulturowe wymiary krajobrazu. Antropologiczne studium recepcji przyrody na prowincji: od teorii do empirii*, Poznań 2013.
- Cosgrove E.D., *Social Formation and Symbolic Landscape*, London 1985.
- Der politische Totenkult. Kriegerdenkmäler in der Moderne*, red. R. Koselleck, M. Jeismann, München 1994.
- Frydryczak B., *Krajobraz. Od estetyki the picturesque do doświadczenia topograficznego*, Poznań 2013.
- Frydryczak B., Ciesielski M., *Krajobraz kulturowy. Wprowadzenie*, w: *Krajobraz kulturowy*, red. B. Frydryczak, M. Ciesielski. Poznań 2014.
- Geertz C., *Interpretacja kultur: wybrane eseje*, Kraków 2005.
- *Wiedza lokalna: dalsze eseje z zakresu antropologii interpretatywnej*, Kraków 2005.
- Haber W., *Landschaft als Kulturaufgabe*, Bayerische Akademie der Schönen Künste, Jahrbuch 15/2001.
- Kardach M., *Literatura a polityka kulturalna w Prusach Wschodnich w latach 1933–1945. Krajobraz kulturowy i symboliczny a relacje centrum – peryferie*, Poznań 2018.
- Kowalewski Jacek, *W stronę humanistycznej historii »kultury materialnej«*, w: tenże, *Kreacje przeszłości. Szkice z antropologii historii*, Toruń 2012.
- Krajobrazy. Antologia tekstów*, red. B. Frydryczak, D. Angutek, Poznań 2014.
- Krajobrazy kulturowe. Sposoby konstruowania i narracje*, red. R. Traba, V. Julkowska, T. Strykiewicz, Poznań 2017.
- Mosse L.G., *Gefallen für das Vaterland. Nationales Heldentum und namenloses Sterben*, Stuttgart 1993.
- *Die Nationalisierung der Massen. Politische Symbolik und Massenbewegungen von den Befreiungskriegen bis zum Dritten Reich*, Frankfurt/Main 1993.
- Orłowski H., *Za górami, za lasami... O niemieckiej literaturze Prus Wschodnich*, Olsztyn 2003.
- Orłowski H., Żytyniec R., *Wstęp*, w: *Prusy Wschodnie. Wspólnota wyobrażona*, red. R. Żytyniec, H. Orłowski, Poznań

¹³ J. Kowalewski, *W stronę humanistycznej historii »kultury materialnej«*, w: idem, *Kreacje przeszłości. Szkice z antropologii historii*, Toruń 2012, s. 136–149.

¹⁴ *Der politische Totenkult. Kriegerdenkmäler in der Moderne*, red. R. Koselleck, M. Jeismann, München 1994; G.L. Mosse, *Gefallen für das Vaterland. Nationales Heldentum und namenloses Sterben*, Stuttgart 1993; idem, *Die Nationalisierung der Massen. Politische Symbolik und Massenbewegungen von den Befreiungskriegen bis zum Dritten Reich*, Frankfurt/Main 1993.

2019.

Pałubicka A., *Archeologia jako nauka historyczna o kulturze. O badaniu formy i funkcji znalezisk archeologicznych*, w: *Archeologia w teorii i w praktyce*, red. A. Buko, P. Urbańczyk, Warszawa 2000.

Simmel G., *Most i drzwi. Wybór esejów*, Warszawa 2006.

Traba R., *Krajobraz kulturowy: strategie badawcze i interpretacje. Uwagi wstępne*, w: *Krajobrazy kulturowe. Sposoby konstruowania i narracje*, red. R. Traba, V. Julkowska, T. Stryjakiewicz, Poznań 2017.

Vovelle M., *Historia ludzi w zwierciadle śmierci*, w: *Wymiary śmierci*, red. S. Rosiek, D. Dmochowska, T. Swoboda, Gdańsk 2010, s. 33–58.

